

РАЗДЕЛ 4

СЛАВЯНСКИ ФАЛЬКЛОР, МІФАЛОГІЯ І ІХ АСЭНСАВАННЕ НА СУЧАСНЫМ ЭТАПЕ

ТАПАНІМІЧНАЯ НАРОДНАЯ ПРОЗА ЯК АБ'ЕКТ ДАСЛЕДАВАННЯ Ў КАНТЭКСЦЕ ФАЛЬКЛАРЫСТЫКІ І ТАПАНІМІКІ¹

Т. М. Аліферчык

*Кандыдат філалагічных навук, дацэнт,
Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1, корп. 2, 220072, г. Мінск, Беларусь,
tan1olif@gmail.com*

Даследуюцца тапанімічныя тэксты як аб'ект вывучэння ў межах фалькларыстыкі і ў межах тапанімікі. Для фалькларыстыкі тапанімічная народная проза актуальная як прыклад трансфармацыі гісторыі ў народнай свядомасці. У межах тапанімікі тапанімічныя тэксты з'яўляюцца важнай крыніцай інфармацыі аб матывацыі і этымалогіі (у тым ліку народнай этымалогіі) онімаў.

Ключавыя словы: фалькларыстыка; анамастыка; тапаніміка; тапанімічная народная проза; тапанімічныя тэксты.

ТОПОНИМИЧЕСКАЯ НАРОДНАЯ ПРОЗА КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ И ТОПОНИМИКИ

Т. М. Олиферчик

*Кандидат филологических наук, доцент,
Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы НАН Беларуси,
ул. Сурганова, 1, корп. 2, 220072, г. Минск, Беларусь,
tan1olif@gmail.com*

Исследуются топонимические тексты как объект изучения в пределах фольклористики и в пределах топонимики. Для фольклористики топонимическая народная проза актуальна как пример трансформации истории в народном сознании. В пределах топонимики топонимические тексты являются важным источником информации о мотивации и этимологии (в том числе народной этимологии) онимов.

Ключевые слова: фольклористика; ономастика; топонимика; топонимическая народная проза; топонимические тексты.

¹ Артыкул падрыхтаваны ў межах праекта БРФФД Г23ИП-031 “Тапанімічная народная проза ў сістэме этнакультурнай спадчыны беларусаў: гістарычная памяць, жанравы склад, сюжэты і вобразы”.

TOPONYMIC FOLK PROSE AS AN OBJECT OF RESEARCH IN THE CONTEXT OF FOLKLORISTICS AND TOPONYMY

T. M. Aliferchyk

*PhD, Ass. Professor,
Center for Belarusian Culture, Language and Literature researches
of the National Academy of Sciences of Belarus,
1/2 , Surganova str., 220072, Minsk, Belarus,
tan1olif@gmail.com*

In the article, the author examines toponymic texts as an object of research in the context of folkloristics and toponymy. Toponymic folk prose is relevant for folkloristics as an example of the transformation of history in people's consciousness. Within toponymy, toponymic texts are an important source of the motivation and etymology (including folk etymology) of onyms.

Keywords: folkloristics; onomastics; toponymy; toponymic folk prose; toponymic texts.

Тапанімічная народная проза – гэта фальклорныя творы, якія тлумачаць паходжанне назваў населеных пунктаў, урочышчаў, іншых геаграфічных аб'ектаў. Да такіх тэкстаў адносяцца тапанімічныя паданні (легенды) і тапанімічныя/намінатыўныя паведамленні (кароткія звесткі інфармантаў, якія тлумачаць паходжанне назвы альбо апісваюць дэнатат). Як адзначае Н. Шкляева, «дэталёвы разгляд тэкстаў народных апавяданняў на тапанімічную тэматыку, акрэсленых паняццем народная тапанімічная проза, пераконвае ў тым, што сярод іх трапляюцца як сюжэтныя (фабулаты), так і бессюжэтныя (хранікаты) паведамленні» [1, с. 15].

Для тапанімічных паданняў як паўнацэнных фальклорных твораў актуальнымі з'яўляюцца паэтыка, сістэма вобразаў, спецыфіка іх адлюстравання, адпаведнасць гістарычным падзеям, светапоглядная сістэма ў цэлым. Некаторыя адзначаныя аспекты ўжо былі даследаваны беларускімі навукоўцамі, напр., К. П. Кабашнікавым [2], А. В. Цітаўцом [3] і інш. Асабліва важны аспект тапанімічнай народнай прозы – «народная гісторыя», г. зн. трансфармацыя ў народнай свядомасці гісторыі і яе новае «прачытанне»/канструяванне ў фальклорных тэкстах з адсылкай да канкрэтнага геаграфічнага аб'екта. Пры гэтым тапанімічныя паведамленні застаюцца па-за ўвагай даследчыкаў-фалькларыстаў, але з'яўляюцца надзвычай важнай крыніцай матывацыі і этымалогіі онімаў для тапанімістаў. Таму, відавочна, даследаванне тапанімічных тэкстаў патрабуе міждыцыплінарнага падыходу.

У артыкуле ў большай ступені ўвага скіравана на тапанімічныя паведамленні, паколькі менавіта яны не даследаваліся ні ў кантэксце фалькларыстыкі, ні ў кантэксце тапанімікі. Для фалькларыстыкі такія тэксты не ўяўляюць каштоўнасці, паколькі не з'яўляюцца паўнацэннымі фальклорнымі творамі. У межах анамастыкі зварот да тапанімічных паведамленняў з'яўляецца спарадычным, паколькі прадстаўленая ў іх версія этымалогіі можа быць інтэрпрэтавана як народная і звычайна патрабуе верыфікацыі. Пры гэтым тапанімічныя паведамленні з'яўляюцца надзвычай важнай крыніцай для выяўлення матывацыі онімаў і іх матывавальнай асновы.

Па-першае, у радзе выпадкаў тапанімічныя паведамленні ўтрымліваюць дыялектны матэрыял, што дазваляе рэканструяваць семантыку старажытных лексем,

якія для тапонімаў з’яўляюцца матывавальнымі асновамі. У беларускай мікратапаніміі адзначаны наступныя адзінкі:

Галя – балота. *Галя* – вялікае балото (Дзяніскавічы Ганц. Бр.), *Галэй* называюць вялікае балота (Гічыцы Івац. Бр.), *Галь* – балота. Чыстае, бязлеснае (Глінная Івац. Бр.; Заполле Івац. Бр.).

Звесткі інфармантаў, у якіх адзначана дакладная характарыстыка геаграфічнага аб’екта, даюць неабходны кірунак для этымалагізацыі:

Галіва – палянка ў лесе. *Паміж лесу прастор вялікі* (Бакшты Іўеўск. Гр.), *Галы́* – поле. *Кагда-та лес быў, вада стаяла, мох рос і куп’ё было, цяпер поле* (Рудня Астравітая Чэрв. Мн.), *Галы́* – поле, дзе раней было балота (Белавічы Бярэз. Мн.), *Галэ́* – поле, дзе раней было балота (Ушкавіца Кобр. Бр.).

Пры такой характарыстыцы ў якасці матывавальнай асновы можна меркаваць дыялектную лексему *галь/гала/гало/галы*: *галь* ‘голае, даступнае вятрам месца’ [4, с. 49], *галья/галь* ‘свабодная прастора, месца без высокай расліннасці’, *гало* ‘гала, адкрытая бязлесная прастора’ [5, т. 1, с. 192], *галь* ‘гала, чыстая бязлесная прастора’ [5, т. 1, с. 193], *гала, гало, галья* ‘паляна сярод лесу’, ‘рэдкалессе’, ‘балота’, ‘пагорак сярод поля, агарода’ [6, т. 1, с. 406], *гал* ‘палянка ці з рэдкай расліннасцю прастора ў лесе, на балоце’ [7, с. 44], *гала* ‘паляна, вялікае адкрытае месца сярод лесу’ (тое ж *гало́*), *гала* ‘шырокая балотная сенажаць без зарасніку ці з асобнымі кустамі, дрэвамі’, ‘куп’істая балотная сенажаць сярод лесу’, ‘чыстае, адкрытае месца; свабодная прастора’ [7, с. 44] і інш.

Прычым нават на ўзроўні дыялектнай лексемы, якая выступае таксама ў якасці народнай геаграфічнай тэрміналогіі, назіраюцца змены ў семантыцы: *галь/гала* – у першую чаргу ‘свабодная прастора (без расліннасці)’, семантычная прыкмета ‘балота/балоцістая мясцовасць’ неабавязковая, але нават у выпадку яе наяўнасці семантыка ‘свабодная, адкрытая мясцовасць’ таксама адзначаецца.

Каментары інфармантаў адносна дэнататаў вызначаюць кірунак этымалагізацыі ніжэй адзначаных мікратапонімаў і дазваляюць узнавіць старажытную лексему **гвозд*’, якая на сучасным этапе зрэдку сустракаецца ў дыялектах:

Гвоздэ́ц – востраў сярод балота, ніўкі на ім, цяпер лес (Вяда Івац. Бр.), *Гваздóк* – лес, балота (Козікі Івац. Бр.), *Гваздóк* – лес (Уласаўцы Івац. Бр.), *Гвозні́ца* – лес, поле, сенажаць (Дзераўная Стаўбц. Мн.), *Гвозцы* – урочышча (Вець Бых. Маг.), *Гваздэ́ц* – груд сярод балота (Жытлін Івац. Бр.), *Гвосца* – сенажаць і лес (Чудзін Ганц. Бр.), *Гваздовы лес* – лес (Кавалі Слон. Гр.), *Гвоздзева* – лес (Дакудава Лід. Гр.).

У адзначаных тэкстах асноўнай семантычнай прыкметай з’яўляецца ‘лес’, часткова ‘балота’, а выпадкі іменавання *Гвоздзь/Гвозніца* ў адносінах да сенажаці/поля тлумачыцца хутчэй трансанімізацыяй (пераходам назвы геаграфічнага аб’екта на суседні). Семантыку ‘лес’ для старажытнага апелятыва *гвоздзь* адзначае таксама М. І. Талстой, гл. падрабязна [8, с. 61–64].

У некаторых выпадках даследаванне менавіта тапанімічных паведамленняў дазваляе ўстанавіць матывацыю онімаў, для якіх яна не відавочная. Разгледзім для прыкладу онімы, матываваныя апелятывам *двор*:

Двор – поле (Альхоўка Навагр. Гр.), *Двір* – поле (Сухоўчыцы Кобр. Бр.), *Дворнае* – поле (Жыгалкі Стаўбц. Мн.), *Дворны лес* – лес (Літва Стаўбц. Мн.), *Дворны*

сад – урочышча (Матырына Леп. В.), *Дворны сад* – урочышча (Цотава Чашн. В.), *Дворыска* – урочышча (Сувіды Камар. Гом.), *Дворышча* – поле (Старына Стаўбц. Мн.), *Дворышча* – урочышча (Чудзяны Крыч. Маг.).

Тапанімічныя паведамленні для мікратапонімаў тыпу *Двор*, *Двір*, *Двыр*, *Двірська* (з улікам дыялектных фанетычных асаблівасцяў) дазваляюць дакладна ўстанавіць этымалогію такіх адзінак:

Двірська – поле. У мінулым панская зямля (Субаты Драг. Бр.), *Двірські ліс* – лес, які калісьці належыў пану (Субаты Драг. Бр.), *Двыр* – урочышча, дзе быў маёнтак (Гошава Драг. Бр.), *Двор* – месца былога маёнтка (Скідзель Гр.), *Дворышча* – поле, дзе быў маёнтак (Жоўніна Пін. Бр.), *Дваровы лес* – частка лесу (тут быў панскі маёнтак) (Гербелевічы Дзятл. Гр.), *Дварцы* – урочышча, хутар (Верцялішкі Гродз. Гр.), *Двор* – хутар (тут жыў пан) (Павіланцы Воран. Гр.), *Дворна дарога* – дарога да былога панскага двара (Сурвілішкі Іўеўск. Гр.), *Дворна* – паша (былы панскі двор) (Чэхайцы Іўеўск. Гр.), *Дворна кудра* – кудра (былы панскі двор) (Тэлькаўшчына Іўеўск. Гр.), *Дворна поле* – поле (належала да панскага двара) (Вялікая Нявіша Шчуч. Гр.), *Дворнае* – поле (былы панскі двор) (Каргаўды Воран. Гр.), *Дворнае* – частка вуліцы (Азёры Гродз. Гр.), *Дворная паша* – паша (каля былога панскага двара) (Чаплічы Лід. Гр.), *Дворная сажалка* – сажалка (на былым панскім двары) (Мілашэвічы Слон. Гр.), *Дворня* – крыніца (на лузе каля былога панскага двара) (Вішнеўка Зэльв. Гр.), *Дворня* – частка поля (былы панскі двор) (Амбілеўцы Шчуч. Гр.), *Дворыска* – агароды (былы панскі двор) (Вострава Смаст. Гр.), *Дворышча* – сенажаць (былы панскі двор) (Сухінічы Маст. Гр.).

З тапанімічных паведамленняў відавочна, што матывацыя онімаў з асновай *двор* мяркуе прыналежнасць (у мінулым) зямлі альбо сядзібы пану, параўн., напр, *двор* ‘дом (у тым ліку і з рознымі гаспадарчымі пабудовамі). палац, харомы’, ‘асобная сельская гаспадарка’, ‘панскі, скарбовы, шляхецкі маёнтак’, ‘ніжэйшая адміністрацыйная адзінка’, ‘двор, участак зямлі пры доме, абгароджаны плотам ці сценамі будынкаў’ і інш. [9, с. 293]. Гэтыя ж паняцці для *двара* адзначаны і ў «Этнаграфіі Беларусі»: ‘комплекс жилых і гаспадарчых пабудов; тое, што і сядзіба’, ‘участак зямлі пры хаце, доме, абгароджаны плотам ці сценамі будынкаў’, ‘у феадальны перыяд двор, або дым, – асобная гаспадарка, якая абкладалася падаткамі і павіннасцямі’, ‘памесце, маёнтак (пашыраны са старажытнасці, належалі вялікаму князю, магнатам, шляхце, зямлянам, баярам)’ [10, с. 168]. У апошнім выпадку на тэрыторыі двара стаялі вялікакняжацкі (панскі) дом, флігелі, стайні, вазоўні, свірны, аборы, лазня, скарбніца і інш. Каля большасці двароў існавалі асобныя фальваркі [10, с. 168].

З улікам тапанімічных паведамленняў, для онімаў тыпу *Двор*, *Дварэц*, *Дворышча*, *Дворня* і пад. найбольш верагоднай падаецца этымалогія ад *двор* ‘панскі, скарбовы, шляхецкі маёнтак’.

Тапанімічныя паведамленні з’яўляюцца адзінай крыніцай вызначэння відаў матывацыі мікратапонімаў, матывавальная аснова якіх не адносіцца да антрапонімаў або ландшафтных апелятываў (якія адлюстроўваюць найбольш пашыраныя ў тапаніміі адантрапанімічную і ландшафтную мадэлі намінацыі). Фактычна толькі на падставе тапанімічных тэкстаў можна вызначыць спецыфіку падзейнай і вобразнай матывацыі, якая ляжыць у аснове вобразных/прэцэдэнтных мікратапонімаў.

Нага – поле, якое нагадвае нагу (Бабровічы Івац. Бр.), *П’ята* – сенажаць, якая мае форму пяты (Галоўчыцы Драг. Бр.), *П’ята* – пасвыско (пуд граніцэю, далёко)

(Залядынне Іван. Бр.), *Шэя* – нізіна вузкая ў лесе (Субаты Драг. Бр.), *Шыі* – протязное місце (Махро Іван. Бр.), *Талерка* – гара з гладкім кругам, як талерка, кажуць, што там цэркаў была і патанула (Беразіно Докш. Віц.), *Вылы* – лес, які мае форму віл (Юнішча Стол. Бр.), *Топорэц* – поле, якое па форме нагадвае сякеру (Бабровічы Івац. Бр.), *Лынкэ* – поле, на якім усё вымакае (ад Ілья – у народзе бог дажджу – інфарм.; Галоўчыцы Драг. Бр.), *Пытрывки* – сенажаць, якую звычайна касілі пасля Пятра – 12 ліпеня (Галоўчыцы Драг. Бр.), *Сібір* – поле вельмі далёкае і неўрадлівае (Градкі Стаўбц. Мін.), *Сібір* – поле на поўнач ад вёскі (Саланое Віл. Мін.), *Сівастопіл* – балота маленькае (Паяці Мёр. В.), *Гэто* – сенажаць. *З аднаго боку рака, з двух другіх старон канавы і толькі адзін уезд. Пастаў вартавога – вось табе і гето* (Халоркі Івац. Бр.), *Гета* – поле (Бакшты Шчуч. Гр.), *Гета* – паша (абгароджаная) (Мілашэвічы Слон. Гр.), *Гета* – частка вёскі (Накрышкі Дзятл. Гр.), *Гіба* – забалочаны лес. *Там ёсьць глыбокая ўпадзіна, якая ўбірава ў сябе сьцёкі дзвюх рачулак, утвараючы глыбокія, гіблыя вадзяныя стублы* (Турная Івац. Бр.; Жытлін Івац. Бр.), *Золотэ дно* – бухта р. Гарынь, дзе зімуе вялікая колькасць рыбы (Столін Бр.).

Адзначаныя тапанімічныя паведамленні дазваляюць рэканструяваць вобразную мадэль тапанімічнай намінацыі, якая адлюстроўвае архаічнае светаўспрыняцце і мадэль намінацыі па падабенстве (да цела чалавека, да побытавых прадметаў, прадметаў адзення і г. д.). Уласна, выключна на падставе тапанімічных тэкстаў у гэтым выпадку можна даследаваць вобразы і сферы атаясамлення, якія адлюстраваны ў мікратапаніміі.

Такім чынам, тэксты тапанімічнай народнай прозы з’яўляюцца важнай крыніцай інфармацыі і аб’ектам міждысцыплінарнага даследавання і ў галіне фалькларыстыкі, і ў галіне анамастыкі.

Асноўная ўвага фалькларыстаў надаецца даследаванням жанравай спецыфікі такіх твораў, уключанасці ў гістарычную прозу, сюжэтам і вобразам, “народнай гісторыі”, адлюстраванай у іх. Тапанімічныя паданні адрозніваюцца рысамі міфалагічнага і канкрэтна-гістарычнага асэнсавання існасці. Гістарычная рэальнасць і яе міфалагізацыя ў тапанімічных паданнях з’яўляюцца надзвычай важнымі ў навуковых даследаваннях. Верыфікацыя часта адбываецца на падставе супастаўлення сістэмы вобразаў і спецыфікі адлюстравання гісторыі ў тапанімічных (і не толькі) паданнях з гістарычнымі, археалагічнымі і ўласна моўнымі данымі.

Для тапанімікі як раздзела анамастыкі тэксты тапанімічнай прозы ўяўляюць каштоўнасць перш за ўсё як крыніца матывацыі і этымалогіі тапонімаў. Аднак асцярожнасць да тапанімічных паведамленняў як крыніцы інфармацыі аб паходжанні онімаў, відавочна, тлумачыцца наяўнасцю народнай этымалогіі ў іх, якая развіваецца па розных прычынах. Як слушна адзначае М. Антропаў, «народная этымалогія звычайна разумеецца як моўная з’ява, сутнасць якой у тым, што этымалагічна ізаляваныя, непразрыстыя, г.зн. без т.зв. “унутранай” формы словы, часцей за ўсё запазычаныя (радзей родныя) рэматывуюцца – атрымліваюць семантычную матывіроўку, набываючы, такім чынам, унутраную форму на падставе знешняга гукавога супадзення з сугучнымі іншымі словамі; іх сапраўднае паходжанне пры гэтым не ўлічваецца...» [10]. Асновай народнай этымалогіі для мікратапонімаў і айконімаў можна лічыць фанетычнае збліжэнне оніма (нават з празрыстай унутранай формай) з іншым (звычайна фанетычна сугучным) словам. Пры гэтым фальклорная рэматывацыя ўзнікае на этапе разгортвання тэкста/паведамлення да наратыва, якім і з’яўляецца

тапанімічнае паданне. Тэксты з разгорнутым сюжэтам, як правіла, функцыянуюць у адносінах да назваў населеных пунктаў – аб'ектаў большай значнасці ў арганізацыі прасторавых адносін, чым невялікія, часцей за ўсё гаспадарчыя ўчасткі.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Шкляева Н. В. Народна топонімічна проза Західнаго Полісся: синхронічны аспект : автореферат дисертацыі на здобуття навуковага ступеня кандидата філалагічных наук : 10.01.07 / Шкляева Наталія Володимирівна ; Львівський національний університет ім. І.Франка Львів, 2005.
2. Кабашнікаў К. П. Жанравы склад беларускай народнай прозы // Народная проза / К. П. Кабашнікаў, А. С. Фядосік, А. В. Цітавец ; нав. рэд. А. С. Ліс. Мінск : Беларуская навука, 2002. С. 72–88.
3. Цітавец А. В. Тапанімічныя паданні ў кантэксце няказкавай фальклорнай традыцыі // Народная проза / К. П. Кабашнікаў, А. С. Фядосік, А. В. Цітавец ; нав. рэд. А. С. Ліс. Мінск : Беларуская навука, 2002. С. 491–503.
4. Народная лексіка / Рэд. А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск : Навука і тэхніка, 1977.
5. Тураўскі слоўнік. У 5-ці т. / А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін, П. А. Міхайлаў, Т. П. Трухан. Мінск : Навука і тэхніка, 1982–1987.
6. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: у 5 т. / Акадэмія навук Беларускай ССР, Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа. Мінск : Навука і тэхніка, 1979–1986.
7. Яшкін І. Я. Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія. Гідралогія / І. Я. Яшкін ; рэд. М. В. Бірыла. Мінск : Навука і тэхніка, 1971.
8. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. М. : Наука, 1969.
9. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 7 / Склад. Т. І. Блізнюк і інш., рэд. А. М. Булыка. Мінск : Навука і тэхніка, 1986.
10. Этнаграфія Беларусі: энцыкл. / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.). [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1989.
11. Антропаў М. Народная этымалогія // Міфалогія беларусаў : энцыкл. Слоўнік / Склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; нав. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. Мінск : Беларусь, 2011. С. 567.